

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանասիր. դիա. դոկտոր Ա. Հ. ՊԱՊՈՅԱՆ

Արդեն շուրջ մեկ տասնամյակ է, ինչ որոշ հեղինակների ջանքերով, դրավոր թե բանավոր, մամուլում թե եթերում պարբերաբար արծարծվում է հին ուղղագրությանը վերադառնալու պահանջը: Այս պահանջի կողմնակիցներին պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի:

Ա. կան դրադեաներ, որոնք հարցի պատմությանը ծանոթ չեն կամ քիչ են ծանոթ, այն էլ առավելապես Ռ. Իշխանյանի ռուդիո-հեռուստատեսությամբ ու հոդվածներից, որոնք, սկսած 1980-ական թթ. վերջերից՝ ընդհուպ սինչե իր մահը, հնչել են եթերում, հեղեղել հասարակականության կենտրոնական և ոչ կենտրոնական, նաև շրջանային գրեթե բոլոր թերթերի էջերը:

Հարկ ենք համարում նշել, որ Իշխանյանի և նրա համախոհների հրապարակումներում առատորեն սփռված են սխալ ու անհիմն, իրականության հետ ոչ մի կապ չունեցող տեսակետներ, որոնց համաձայն՝ իբր 1922 թ. ուղղագրական փոփոխությունը կատարվել է հայ ժողովրդից ու հայ մտավորականներից դադարի, «մի երկու հոգու» (Մ. Աբեղյանի և Պ. Մակինցյանի) ջանքերով, «այն ծառայել է բուլղարներին», ուրեմն բուլղարական ուղղագրություն է, թե Մ. Աբեղյանին Սիբիր աքսորելու սպառնալիքի տակ են ստիպել ներկայացնելու, «դասական ուղղագրությունը արմատապես խախտող նախագծի տարբերակը»¹ և այլն:

Ասվածի բնական ու տրամաբանական եզրակացությունն է, ուրեմն, «վերացնել ուղղագրական բռնադատումը»: Այսպես դատում են նաև՝ մինչև 1922 թ. գործող ուղղագրությանը անծանոթ կամ ոչ քաջածանոթ շարքային մտածողները:

Մեր աշխատանքային գործունեության բերումով Ծրեանի պետական համալսարանի լսարաններում և համալսարանից դուրս երիտասարդության հետ շփվելիս՝ այլևայլ առիթներով ակնարկել ենք, թե մեզ այսօր ուզում են պարտադրել գրել՝ տղայ, երեխայ, վրայ, սիրտ, բայց արտասանել՝ տղա, երեխա, վրա, սիրտ, ինչպես որ արտասանում ենք: Պահանջում են վ (ռուս. в) հնչույթը գրել մի դեպքում՝ հենց վ տառով, երկրորդ դեպքում ու տառով, երրորդ դեպքում՝ լ տառով: Նույնիսկ մեկ բառի մեջ նույն և միևնույն վ հնչույթը գրել երկու տարբեր տառերով, ինչպես՝ հավիլ, միևնույն արմատի միևնույն հնչույթը մեկ դեպքում՝ մի տառով, այլ պարագայում՝ ուրիշ, երրորդ դեպքում՝ երրորդ տառով (հմմտ. թիւ, բայց թուեւ և թուով). միևնույն բառաձևի մեջ՝ միևնույն հնչույթը՝ երկու տարբեր տառերով, որոնցից ոչ մեկը արմատի ուղիղ ձևի մեջ չկա (թիւ-թուով). միևնույն հնչույթը գրել մեկ՝ հենց ճ տառով, երկրորդ դեպքում՝ յ-ով, ինչպես՝ Հայկ, Յովհաննես (միևնույն բառի մեջ՝ այս դեպքում էլ երկու տարբեր ճ-եր՝ յ և ճ):

Այս բացատրություններից հետո նույն մոլորվածներից շատերը, որոնք հարկ եղած դեպքում չեն զլանա Ազատության հրապարակում կազմակերպված հավաքում, բռնեցնելը վեր կարկառած, ի լուր ամենքի վանկարկել՝ «կորչի» խորհրդային ուղղագրությունը՝ կարգախոսը, մնում են ապշած: Զեն

¹ Տե՛ս «Նորհրդային մանկավարժ», 1990, № 1, էջ 67:

հավատում, ծիծաղում են ու կարծում, թե հակաքարոզչությանը ենք պարագում: «Ինչու պետք է գրենք տղայ,—ասում են նրանք,—երբ արտասանում ենք տղա» և երիցս իրավացի են: «Ուրեմն մեզ մոլորեցրե՞լ են, ուրեմն բոլշևիկյան ուղղագրությունը այնքան էլ վատը չէ»,—հեշտությանը այս համոզման են գալիս նրանք: Հարցի էությանը ծանոթ չլինելով՝ նրանք մինչև 1922 թ. գործող ուղղագրությանը վերադառնալու պահանջի օգտին գիտական որևէ կովան էլ չունեն, եթե նկատի չունենանք շուրթից շուրթ հոլովվող՝ սփյուռքի հետ մեկ ընդհանուր ուղղագրություն ունենալու բարի ցանկությունը: Այս մասին կիսովի ստորև, առանձին:

Բ. Կան գրագետներ ու գիտնականներ էլ, որոնք այս կամ այն չափով ծանոթ լինելով հարցի պատմությանը՝ հին կամ ավանդական կոչված ուղղագրությանը վերադառնալու պահանջը աշխատում են հիմնավորել այլևայլ «փաստարկներով»՝ փորձելով 1922 թ. ուղղագրական ռեֆորմը չեղյալ համարելու համար ստեղծել նաև գիտական հիմնավորում: Այդ «փաստարկները» հիմնականում հանգում են հետևյալին:

1. «Ահա հայոց 1500-ամյա դասական ուղղագրությունն էլ ազգային կարևորագույն ավանդույթ է (...), մեր ազգային-ավանդական մշակույթի անբաժանելի մասը», որից հրաժարվել չի կարելի²: 2. «1922 թ. հրամանագրումը կատարվել է հակառակ ամբողջ հայ մտավորականության կամֆի, «առանց ֆենարկման», մեկ անհատի կողմից հապճեպորեն կազմված նախագծով, որն էլ հենց փրկեց հեղինակին «Սիբիր թշվառաց»³: 3. Նաև ուղղագրությունը ընդունվել է իբրև մի օղակ՝ հայկական գրից հրաժարվելու և լատինական այբուբենին անցնելու համար: 4. Հայ մտավորականները մասնական դեմ են եղել 1922 թ. ռեֆորմին: 5. «Ամեն ազգ (...) պիտի ունենա մեկ միասնական, իր բոլոր զավակների համար պարտադիր ուղղագրություն»⁴: Քննեք այս առարկությունները:

1. «1500-ամյա դասական, մաշտոցյան ուղղագրության» հարցը:

1922 թ. մարտի 4-ին՝ այն օրը, երբ ստորագրվեց նոր ուղղագրությունը գործի դնելու որոշումը, աշխարհաբար լեզվի ուղղագրությունը շատ ու շատ էր հեռացել «մաշտոցյան, դասական» ուղղագրությունից, որը անաղարտ կերպով գոյություն է ունեցել իր ստեղծման պահին՝ IV դարի վերջին կամ V դարի սկզբին, և հետագա մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում:

Այսպես, օրինակ՝ IX դարի վերջի ձեռագիր նմուշները համեմատելով ավելի ուշ շրջանի գրավոր աղբյուրների հետ, նկատում ենք հնչյունական զգալի տարբերություններ: Ուղղագրական և հնչյունական տարբերություններ են ի հայտ գալիս արդեն XI—XII դարերի ձեռագրերում: Գ. Տեր-Մկրտչյանի վկայությամբ՝ XII դարի որոշ ձեռագրերում առհասարակ բացակայում է է տառը. որտեղ պետք է է լինել, գրված է ն (հմտ. Քրիստոսն, արքան, ի գեղջն և այլն): «Շատ հազվագյուտ դեպքերում, երևի գրչի անուշագրությունից, եթե ներս է սպրչում մի ձեռագրում որևէ բառի մեջ է տառը, այդ դեպքում մյուս ձեռագիրն, անշուշտ, պահած է ունենում նախնականը, նույն բառի մեջ ունենալով «ե» տառը»⁵:

Մեր լեզվի հնչյունական համակարգում և քերականական կառուցվածքի մեջ պատմականորեն առաջացած տեղաշարժերը չէին կարող բարեշրջություն չառաջացնել ավանդական ուղղագրության մեջ: Փոփոխությունը վերաբերում էր հատկապես բառակազմի և բառավերջի է տառի ուղղագրությանը: Շեղումը ավանդական ուղղագրությունից այնքան զգալի էր, որ Արիստակես զրիչը իր «Վերլուծություն բացերեւապէս բազմազան բառից եւ բայից հոգնախումբ

² «Գրական թերթ», 1 սեպտեմբերի 1939:

³ «Գրական թերթ», 28 հուլիսի 1939, նաև 1 սեպտեմբերի 1939:

⁴ Գ. Տեր-Մկրտչյան. Հայագիտական ուսումնասիրություններ. Երևան, 1979, էջ 312: Այս մասին տե՛ս նաև Պ. Շարաբիայան. Հայերենի ուղղագրության հարցեր. — ՊՔԶ, 1990, № 2, էջ 98:

շարադրութեամբ աշխատության մեջ հատուկ անդրադառնում է այդ խնդրին և մշակում յ տառի կիրառման նոր կանոններ և գրքի վերջում, իբրև հավելում, ներկայացնում ուղղագրական բառարան՝ կազմված բառերի գրության նոր սկզբունքներով: Դա փաստորեն հայերենի ավանդական ուղղագրության առաջին բարեփոխությունն էր՝ ռեֆորմը (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարանի №№ 2382, 2521, 3917 և 7123 ձեռագրերը. գրքի ճշգրիտ թվականը չենք կարող նշել, քանի որ թվագրված չէ):

Դասական ուղղագրության բարեփոխության այս առաջին փաստը անուղղակիորեն հաստատում է նաև ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանը. «Գրաբարի ուղղագրության նոսմավորման պահանջ,— դրում է նա,— առաջացել է դեռ միջին դարերում. երո՞ւրդեն նկատելի էին խոսակցական լեզվի՝ գրաբարից ունեցած տարրևորությունները: 12—13-րդ դարերում Արիստակեսի, Գևորգ Սկևռացու և ուրիշների կողմից դրվել ու հիմնական գծերով լուծվել է գրաբարի ուղղագրության ու կետագրության նոսմավորման հարցը»⁵:

Այնպես որ բարեփոխության կամ ռեֆորմի փորձեր հին ուղղագրության մեջ արդեն կատարվել են նույնիսկ վաղ միջնադարում:

Զմոռահանք, ոտ սա միջին հայերենի շրջանն էր՝ մեր լեզվի զարգացման հաջորդ փուլը: Միջին հայերենը գրաբարից զգալիորեն տարբերվում էր թե՛ հնչյունական համակարգով, թե՛ քերականական կառուցվածքով: Եվ միամտություն կլինի կարծել, թե V դարի ուղղագրությունը կարող էր անփոփոխ մնացած լինել վաղ միջնադարից հետո: Բառերի գրության փոփոխությունները ամենի հաճախ են հանդիպում հետագա դարերում: Այսպես՝ Նիզիյի ռվասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» գրքի 1174 թ. ձեռագրում (Մատենադարանի № 1890 ձեռագիր) Օ տառը բնավ դրություն չունի (քանի որ այն հենց այդ տարիներին նոր-նոր պետք է մուտք գործեր հայոց այբուբենի մեջ), իսկ 1569 թ. ձեռագրում (№ 1920) բոլոր ալ տառակապակցությունները անխտիր փոխարինված են Օ-ով: Նույնիսկ կան սխալագրություններ. որտեղ ալ-ը պետք է պահպանվեց, չի պահպանվել, ներկայացվել է Օ տառով, թեև ալ հնչումը, կասկածից վեր է, այնտեղ է պահպանված լինելը: Այսպես՝ առաջին ձեռագրի փառաօրալի, անձաւացեայ, Դաւիթ, բաւիղ, ծարաւ ձեւերը երկրորդ ձեռագրում ստացել են փառաօրոն, անձաւացեայ, Դօիթ, բօիղ, ծարօ որային պատկերով:

Ասել է թե՛ ուրիշ կատարել է մեխանիկական աշխատանք. առանց թափանցելու բառի իմաստալի կառուցվածքի մեջ, ըստ հետզհետե տարածվող նոր միտումի՝ ամենուրեք ալ-ը փոխարենել է օ-ով, նույնիսկ այնտեղ, որտեղ ակնհայտորեն պետք է արտասանվեր հենց ալ տառակապակցությունը (Դաւիթ), Հետագայ դարերում ժամանակի պահանջով շարունակվում է ուղղագրական բարեփոխումների գործընթացը՝ թեկուզ և տարբերայնորեն, երբեմն նաև որոշ վրիպումներով:

Ահա թե ինչ փաստեր է արձանագրում նույն ինքը Ատ. Մալխասյանցը՝ արեղյանական ուղղագրության հակառակորդը՝ խոսելով վ՝ հնչյունը նշագրող երեք տառերի՝ ու, լ, վ-ի մասին՝ նա ուրում է. «Դեռ 10—11-րդ դարերից սկսած՝ թե՛ արձանագրությունների և թե՛ գրքերի մեջ պատահում են վ-ով գրություններ՝ անդրադետ որիչներից (Մ. Աբեղյանը, որից վերցված է սույն քաղվածքը, այստեղ կատարում է մի նորը «շտկում»՝ «այսինքն՝ ուր նախապաշարված չէին ավանդական ուղղագրությամբ»— Ա. Պ.)...: Միսի-

⁵ Գ. Զահուկյան. Հարկ կա՞ արդյոք փոխել մեր ուղղագրությունը. — «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, 20 դեկտեմբերի 1989, Այս մասին տե՛ս նաև Պ. Շաբաթյան. Նշվ. աշխ., էջ 98 և հտ.՝ Ալ. Մարգարյան. Հայերենի նոր ուղղագրությունը և նրա մերժման անհիմն փորձերը. — ՊԲՀ, 1991, № 1:

⁶ Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան. Փաստեր հայերենի պատմական հնչյունափոխության մի քանի երևույթների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, ՀՀ ԳԱ «Գիտ. աշխ. տեղեկագիր», 1957, № 4, էջ 70:

թարյանները դեռ XIX դարի սկզբում, աշխարհաբար գրելու ժամանակ, հետևում էին այս գրության կերպին...: Սայաթ-Նովայի գիտնական հրատարակիչը՝ ԲԺ. Հախվերդյան, կրավորական բոլոր ձևերը գրում էր «վա-ով...:»⁷ իսկ Ն. Արուստիան «վա» է գործածել բոլոր տեղերում, ուր մենք ավանդական ուղղագրության «ու» ենք գրում «վ» հնչյուն...: իսկ խորեն Ստեփանեն իր «Հայկական աշխարհում» ավելի արմատական կերպով է վարվել և ամեն տեղ, ուր հնչվում է «վ», գրել է «վ»⁸:

Այսպիսով Մ. Արեղյանը դեռ չէր ծնվել (ծնվել է 1865 թ.), և բուլղարիկներն ու կոմունիստները դեռ հետո, շա՛տ ու շա՛տ հետո պիտի գային պատմության թատերաբեմ, բայց մեր լեզվի բնական զարգացման պահանջների մոտով հայոց անվանի և անանուն Այրերը ոչ միայն զբաղվում էին ավանդական ուղղագրության փոփոխության հետ կապված սկզբունքների մշակմամբ, այլև հաճախ իրենք իսկ գործադրում էին հնչյունական ուղղագրության որոշ սկզբունքներ, այսինքն՝ հեռանալով ավանդական գրությունից՝ էությունամբ մոտենում էին Մեծն Մեսրոպ Մաշտոցին: Նրանք յուրովսան փոփոխություններ (ռեֆորմներ) էին կատարում մաշտոցյան ուղղագրության մեջ՝ դուրզն-ինչ չվախենալով «Միբիր քսոսրվելուց»:

Սա՛ է պատմական ճշմարտությունը:

Մ. Արեղյանի մշակած նախագծում չկա մի կես կամ ենթակետ, որոնց մասին իրենից առաջ ուրիշները կամ իր ժամանակակիցները արտահայտված չլինեին: Նրա նախագծի որոշ կետեր վաղուց արդեն գործադրվում էին:

Այս փաստը, իբրև մեղադրանք Մ. Արեղյանի հասցեին, ընդգծում է հենց Ստ. Մալխասյանցը: 1922 թ. ռեֆորմը գործի դրվելուց հետո դրա դեմ նա հանդես է գալիս մի ընդարձակ հոդվածով⁹: Այստեղ նա նշում է, որ ռեֆորմի 3-րդ, 4-րդ և 8-րդ կետերը «Արեղյանին էլ չեն պատկանում, այլ առաջարկված, պաշտպանված ու գործադրված են եղել ուրիշներից»¹⁰:

Ակամա հիշեցինք Դրամբյանի մեղադրանքը Հ. Թումանյանին:

Բայց սա՛ չէ էականը, այլ այն, որ, գուցե և պարագոքս թվա, Սա. Մալխասյանցի՝ Մ. Արեղյանին հասցեագրված «մեղադրանքի» մեջ ամենից ցայտուն երևում է ո՛չ այլ ինչ, քան հենց վերջինի՛ն ճշմարտացիությունը:

Բայց կարդանք Մ. Արեղյանի պատասխանը այն «մեղադրանքին», թե իբր ռեֆորմի մի քանի կետեր իրեն չեն պատկանում: «Կարծես թե,—դրում է նա,—մեկն ասել է (Ստ. Մալխասյանցին—Ա. Պ.), թե «Արեղյանին են պատկանում»,—այս ավելացնում. «Կարող եմ Ս[տ] Մ[ալխասյանցի]-ին ապահովել և այն մասին, որ մյուս կետերի նկատմամբ էլ ոչ մի բան չկա, որ ուրիշներն էլ մտածած չլինեն և մասամբ նույնիսկ չգործադրած»¹¹:

Հրեթաց հիշատակեմ սոսկ մեկ փաստ: 1922 թ. ռեֆորմից ավելի քան մեկուկես տասնամյակ առաջ Ղ. Աղայանը, առանց դեկրետ ու հրամանի, Վ հնչյունի երեք նշագրերից (ու, ւ, վ) մեկը՝ ու-ն, արդեն պակասեցրել էր: Վ-ի վերածված նախկին ու-ն նա փոխարինել էր Վ-ով: Այսինքն՝ միևնույն հնչյունի երեք տառերով գրելու փոխարեն՝ մեկ տառով գրելու ճանապարհին կատարեց առաջին քայլը, բայց մնաց կիսաճանապարհին: Փոքր-ինչ ավելի ուշ այս ճանապարհը շարունակեց ո՛չ այլ ոք, քան հենց Ստ. Մալխասյանցը, որը իր «Մի հնչյունին՝ մի գիր» դրքույկում կատարեց երկրորդ վճռական քայլը՝ վ հնչյունն արտահայտող ւ և վ տառերից պահելով միայն մեկը՝ վ-ն¹²:

⁷ Տե՛ս Մ. Արեղյան. Ուղղագրական ռեֆորմը.—Երկեր, հ. 3, էջ 386 (ընդգծումը մերն է—Ա. Պ.),

⁸ Տե՛ս «Մարտական», Թիֆլիս, 1924, № 10—11:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, № 10:

¹⁰ Տե՛ս Մ. Արեղյան. նշվ. աշխ., էջ 386 (ընդգծումը մերն է—Ա. Պ.),

¹¹ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց. Մի հնչյունին՝ մի գիր. Թիֆլիս, 1910, էջ 13:

Իսկ Մ. Արեղյանը 1913 թ. հոկտեմբերի 14-ին էջմիածնում, գրերի գյուտի 1500-ամյակին նվիրված համազգային մեծ հորելյանի հանդեսի ժամանակ կարդացած զեկուցման մեջ նույն հարցի մասին համեստորեն նշում է. «Նս, ուրեմն, առաջարկում եմ հաշտվել կատարված իրողության հետ»¹²։ Այս կետը դեռ հետո՝ 8—9 տարի անց, պետք է մտնեի 1922 թ. ուղղագրական ռեֆորմի նախագծի մեջ։

Սա՛ է իրականությունը, որ այս անգամ էլ հիշեցնում է Հ. Թումանյանի պատասխանը Դրամբյանին։

Մ. Արեղյանն, այսպիսով, ամփոփեց դարերի ընթացքում մաշտոցյան ուղղագրության մեջ կատարված փոփոխությունները, իրենից առաջ, մասնավորապես XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև XX դարի սկիզբը հայտնված տեսակետներն ու առաջարկությունները աշխարհաբար լեզվի ուղղագրության մասին, համակարգեց դրանք, զիտականորեն հիմնավորեց յուրաքանչյուր հնչյովի ու հնչյունակապակցության նշագրության նոր սկզբունքները՝ բոլոր հարկի պահելով ավանդույթը, ըստ անհրաժեշտության՝ փոխելով։

2. Երկրորդ կովանը նոր ուղղագրության դեմ այն է, թե իբր դա ընդունվել է հակառակ «ամբողջ հայ մտավորականության պահանջի», «գաղտնի կերպով», «առանց քննարկման», թե բույրեցնելու պարտադրանքով հապճեպորեն կաղմվել է մի նախադիժ, որով հեղինակը հայոց «1500-ամյա ուղղագրությունը», «ազգային 1500 տարվա ավանդույթի» հետ միասին, իբրև «փրկագին» ղրել է խորհրդային նորաստեղծ իշխանության զոհասեղանին՝ իր զլուխն աղատելու համար «Սիրիո աքսորվելուց»։ «Սիրիո աքսորվելու» վերաբերյալ ամբողջավարական փուլ կրակոցը մի կողմ թողնենք։ Մ. Արեղյանը այդ նախադիժը ոտքի վրա հապճեպորեն չի կազմել։ Մ. Արեղյանը գիտական ո՛չ մի հարց հապճեպորեն, ոտքի վրա չի լուծել։

Հարցի պատմությանը քիչ թե շատ ծանոթ ամեն ոք գիտե, որ 1922 թ. ռեֆորմից շատ ու շատ ավելի վաղ՝ ուղիղ 30 տարի առաջ՝ 1892 թ. նա արդեն գիրք ուներ դրած ու տպած հայերենի ուղղագրության մասին՝ «Հայոց լեզվի ուղղագրությունը» (բույրեցնելու դեռ 28—29 տարի հետո պետք է գտնվի՝ «պարտադրելու...»)։ Սրան հաջորդում է 21 տարի հետո՝ 1913 թ. հոկտեմբերին (բույրեցնելու գալուց 7 տարի առաջ) հայ գրերի գյուտի 1500-ամյա հորելյանական նիստին կարդացված ընդարձակ զեկուցումը, որը նույն թվականին հրատարակվում է «Արարատ» հանդեսի 11 և 12 համարներում։

Պատկերացնել է պետք, թե Մ. Արեղյանի նման ներհուն հետազոտողը 30 տարի շարունակ զբաղվելով նույն՝ հայերենի ուղղագրության հարցով, ինչպիսի՞ խորությամբ, բազմակողմանիությամբ ու միայն իրեն հատուկ բժախնդրությամբ կարող էր ուսումնասիրած լինել այդ ուղղագրության պատմությունը, նրա անցյալ ու ներկա վիճակները։ Եվ պատահական չէ, որ հայ գրերի 1500-ամյա համագոյին մեծ հոբելյանի հանդիսությունների ժամանակ, հորելյանական հանձնաժողովի հանձնարարությամբ, զեկուցմամբ հանդես է գալիս հենց ինքը՝ Մ. Արեղյանը։ Ահա այդ զեկուցման սկիզբը. «Հորելյանական հանձնաժողովը հարմար համարեց հայ գրի այս մեծ հորելյանին խորհրդակցություն ունենալ մեր ուղղագրության մասին և ինձ առաջարկեց ներկայացնել մի զեկուցում, թե արդյոք պե՞տք է և կարելի՞ է փոփոխություններ մտցնել մեր ավանդական ուղղագրության մեջ»¹³։

Ապա ամենայն մանրակրկիտությամբ հեղինակը ներկայացնում է այն բոլոր փոփոխությունները, որ կատարվել են «հայերեն բառերը գրի առնելու» պահից սկսած՝ 1500 տարվա ընթացքում և հիմնավորում կատար-

12 Տե՛ս Մ. Արեղյան. նշվ. աշխ., էջ 363։

13 Նույն տեղում, էջ 330։

ված ու կատարվելիք բոլոր բարեփոխումները, կարճ ասած՝ ներկայացնում գալիք ռեֆորմի նախագիծը՝ իր հիմնական կետերով:

Մի՞թե սա «լայն քննարկում» չէ:

Այսպիսի քննարկումները, մտքերի ու տեսակետների փոխանակությունը, նաև՝ վեճերը հետո շարունակվեցին ու շարունակվեցին: Վեճերի հետ շարունակվեց նաև ուղղագրական անմիօրինակությունը, անմիակերպությունը: Հին կամ ավանդական ուղղագրության մեջ նոր փոփոխություններ մտածվում են ու մտածվում: Այդպիսի «փոփոխությունը լինում է և լինելու է. կուզե՞ք՝ գիտությամբ համարեք, կուզե՞ք՝ տղիտությամբ, — ասում է Մ. Աբեղյանը: — Հետզհետե մտնում են նորանոր փոփոխություններ, և մենք անկարող ենք դրա առաջն առնել»¹⁴:

Հայաստանում դեռևս իշխանություն, լայն տարածված մարմին չկար, որ ստանձներ այդ գործի կարգավորման խնդրի լուծումը: Անգամ այս դժվարին պայմաններում Մ. Աբեղյանը ուղիներ է որոնում տեղից շարժելու ուղղագրության միօրինակացման ու կանոնարկման հարցը:

Եվ նա դիմում է հոգևոր իշխանություններին: «Իմ համեստ կարծիքով, — գրում է նա, — հոգևոր իշխանությունը կարող է միայն գործադրել տալ որևէ ուղղագրություն իր դպրոցներում»: Իսկ որպեսզի դպրոցներից դուրս ևս գործադրվի որևէ միասնական ուղղագրություն, որպեսզի բոլոր գրագետները, մամուլը, ընդհանրապես հասարակությունը «միակերպ ուղղագրություն բանեցնեն, հարկավոր է մի հեղինակավոր խորհուրդ՝ մասնագետներից կազմված, որ լրջությամբ պարապեր այդ խնդրով (...) և որոշ լուծում տար ընդունելի կամ մերժելի փոփոխությունների համար»¹⁵: Այս խոսքերը նա ասել է 1913 թ. հայտնի զեկուցման ժամանակ:

Բայց հոգևոր իշխանությունները ևս այս հարցը չլուծեցին:

Անցան տարիներ: Վերջապես ստեղծվեց իշխանություն, թո՛ղ որ խորհրդարանի, բայց իշխանություն՝ կառավարման իր մարմիններով: Այդ իշխանության ստեղծումից ընդամենը երկու ամիս հետո Մ. Աբեղյանի նախագիծը նորից դրվում է հասարակական լենարկման: Բայց ավելի լավ է այս մասին խոսի ինքը՝ նախագծի հեղինակը. «1921 թ. հունվար ամսին Հայաստանի Մ. Խ. Հանրապետության լուսավորության ժողովրդական կոմիսար Ա. Հովհաննիսյանի հրավերով Երևանում բազմամարդ ունկնդիրների առաջ կարդացի մեր ուղղագրության բարեփոխության մասին՝ մի զեկուցում, որից հետո եղավ մտքերի փոխանակություն: Այդ խնդիրը ինձ համար նորություն չէր, որովհետև մի նույնպիսի զեկուցում կարդացել էի էջմիածնում 1913 թ., հայոց գրերի ոլուտի մեծ հոբելյանի առթիվ»¹⁶: Համեստորեն չի էլ հիշատակում, որ 1913 թվականից 21 տարի առաջ էլ մի ամբողջ գիրք էր հրատարակել նույն հարցի մասին՝ «Հայոց լեզվի ուղղագրությունը» (Թիֆլիս, 1892): Վերջապես՝ 1922 թ. մարտի 4-ին Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հաստատեց Մ. Աբեղյանի նախագիծը և գործի դրեց:

Ուրեմն հաղորդ հանկարծա՛լի չի լուծվել. այն վաղուց հասունացած էր, բայց լուծում չէ՞ր գտնում՝ երկրում՝ այնպահանության բացակայության պատճառով: Նույնիսկ հոգևոր իշխանությունը, որի վրա ժամանակին հույս էր դրել Մ. Աբեղյանը, չկարողացավ որևէ քայլ կատարել հարցի լուծման ուղղությամբ:

Մ. Աբեղյանի՝ կառավարությանը ներկայացրած նախագծի համար հիմք էին ծառայել ուղղագրության բարեփոխության մասին տարիների ու տասնամյակների ընթացքում եղած բոլոր արժարժումները, առաջարկությունները, նաև սեփական հետազոտությունների արդյունքները: Ընկալվեց բարեփոխված մի այնպիսի ուղղագրություն (նկատի ունենք նաև 1940 թ. մաս-

14 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 365:

15 Նույն տեղում, էջ 365:

16 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 384:

նակի լրացումները օ և է տառերի մասին), որը արդարացված էր պատմականորեն, մատչելի էր մանկավարժորեն, շահեկան՝ հոգեբանորեն: Այն լիապես լիտում էր մեր նոր լեզվի՝ արևելյան աշխարհաբարի հնչյունային համակարգի ոգուց, ուներ գիտական հիմնավորում: Իսկ սերունդների երկաբառն քանակների առկա պատուհն էր:

Մ. Արեղյանը հաշվի էր առել նաև՝ ժամանակին արված և հետագայում արվելիք դիտողությունն այն մասին, թե չպետք է անաբանելի խզում լինի լին և նոր ուղղագրությունների միջև: Նման խզումը կարող էր խոչընդոտել մատենագրության ու մշակույթի յուրացմանը՝ նոր սերնդի կողմից: Ուստի ե, ընդգծում էր նա, նոր ուղղագրությունը շեղումների լինելու համար պետք է շատ քիչ փոփոխություններ չփոխվի, և բառերի պատկերը շատ չփոխվի»¹⁷:

Նոր ուղղագրությունը կառուցված էր նաև ա՛յս սկզբունքի հիմունքներով: Հիշենք, որ բաղաձայնների ուղղագրությունը գրեթե մնացել է անփոփոխ: Ասում ենք՝ գրենք, նկատի ունենալով վ հնչյունը արտահայտելու համար նախկինում եղած երեք տառերից, մեկը՝ վ-ն, և հ հնչյունը նշագրման համար նախկինում կիրառվող յ և հ տառերից միայն մեկը՝ վերջինը ընդունելով: Մնացած բոլոր բաղաձայնների ուղղագրությունը մնացել է անփոփոխ: Սա Մ. Արեղյանի հիմնական սկզբունքներից մեկն էր: Բաղաձայնների հին ուղղագրությունն անձեռնմխելի պիտի մնա, — ասում էր նա, — և այս ո՛չ թե այն պատճառով, որ այդպես ենք կամենում, այլ նրա համար, որ [...] զա կատեղծի մի նոր Բաբելոնյան խառնակություն: Եվ եթե մենք ուղղում ենք [...], որ արևմտյան աշխարհաբար իմացողի համար հասկանալի լինի արևելյան աշխարհաբարը, կամ ընդհանրապես, մենք պետք է պահենք այդ պայմանը, ինչպես որ պահել ենք ջարդ»¹⁸:

3. Նոր ուղղագրությունից հրաժարվելու կովաններից մեկն այն է, թե ի՞նչ դա բնորոշվել է որպես միջին օղակ՝ հայկական գրից հրաժարվելու և լատինական այբուբենին անցնելու նախապայման:

Վերևում արդեն տեսանք, որ նոր՝ կենդանի լեզվի հնչյունական համակարգի և քերականական կառուցվածքի պահանջով հին ուղղագրության մեջ կատարվող փոփոխությունները տասնամյակների, նույնիսկ հարյուրամյակների պատմություն ունեն: Եվ 1922 թ. (և մասնակիորեն՝ 1940 թ.) ռեֆորմը երկարատև այդ փոփոխությունների տրամաբանական ու վերջնական արտահայտությունն էր: Ըստ իշխանյանական հիշյալ դրույթի՝ ստացվում է, որ երկարատև այդ ժամանակաշրջանում ուղղագրության մեջ կատարված և 1922 թ. (նաև 1940 թ.) վերջնական լուծում ստացած այդ փոփոխությունների մեծ ու միակ նպատակը եղել է լատինատառ հայերենին անցնելը»¹⁹:

Լատինատառ գրությունն անցնելու վերաբերյալ եզրակացության մեծն ու միակը հիմքը Հայաստանի առն ժամանակվա լուսավորչական Պողոս Մակինցյանի՝ Թիֆլիսում հրատարակվող «Заря востока» թերթի 1924 թ. նոյեմբերի 29-ի համարում տպագրված մի հոդվածն է, որտեղ նա խոստովանում է իր անհիմն տեսակետը լատինատառ գրին անցնելու մասին:

Բայց դա ի՞նչ առնություն ունի Մ. Արեղյանի անձի և գործի հետ:

Հիշենք նաև, որ ինքը Մ. Արեղյանը իր «Ուղղագրության ռեֆորմը» (Երևան, 1925) աշխատության մեջ, որպես հետգրություն, զայրույթով է անդրադարձել Պ. Մակինցյանի նշված հոդվածին և դատապարտել այն: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Ք. Ս. Այս գիրքը վեց ամիս առաջ, 1924 թ. մայիսին, արդեն պատրաստ էր և տպագրության հանձնված, երբ Թիֆլիսի «Заря востока» թերթի մեջ, նույն թվի նոյեմբեր ամսի 29-ի համարում,

¹⁷ Տե՛ս Մ. Արեղյան. նույն տեղում, էջ 363 (ընդգծումը մերն է—Ա. Պ.):

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 341:

¹⁹ Տե՛ս Ռ. Իշխանյան. Վերացնել ուղղագրական բռնադատումը.— Երևանյան համալսարանի հանդես, 1989, № 84:

լուս տեսավ Պ. Մակինցյանի մի հոգևածը, որի մեջ նա առաջարկում է թողնել սահակ-մեսրոպյան տառերը և գրել լատիններեն տառերով: [...] Նա հայտնում է, թե ինքն այն ժամանակ իսկապես մի ուրիշ, գաղտնի նպատակ է ունեցել և թե ինքը «ոչ մի հեպտում ոչ միայն ձայն չէր տալ ռեֆորմի համար, այլև օրինագիծ չէր մտցնի Կոմիսարների խորհուրդը, եթե ուղղադրության ռեֆորմը չհամարեր իբրև մի աստիճան, որ հեշտացնում է լատիններեն տառերին անցնելը»²⁰:

Դատապարտելով Պ. Մակինցյանի գաղտնի մտադրությունը՝ Մ. Աբեղյանը այնուհետև շարունակում է. «Ես կարծում եմ, որ ավելի լավ կլիներ, եթե նախկին լուսժողովումն (1924 թ. Պ. Մակինցյանն արդեն ազատված էր լուսժողովումի պարտականություններից—Ա. Պ.) ուղղադրության դեկրետի սկզբում հենց այն գրած լիներ, ինչ որ ինքն իբր գաղտնի նպատակ ունեցել է, այսինքն՝ լատիններեն տառերին անցնելու նպատակը: Այն ժամանակ գոցե ժողովրդական կոմիսարներից մեկը կամ մյուսը, գոցե և մեծամասնությունը ձայն չէր տալ ուղղադրության ռեֆորմին» (խոսքը վերաբերում է 1922 թ. մարտի 4-ին ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդում քվեարկությամբ հիշյալ որոշումն ընդունելուն)²¹:

Մի՞թե կարող է կասկած լինել, որ Մ. Աբեղյանը կգերադասեր ունենալ հին, անմիօրինակ, նոր լեզվին բնավ չհամապատասխանող ուղղադրությունը՝ սահակ-մեսրոպյան տառերով, քան լատինատառ հայերեն դիր:

Եվ մի՞թե նորօրյա հետադարձ ռեֆորմի ջատագովները շատ են տարբերվում իրենից իսկ՝ Պ. Մակինցյանից՝ քաղաքական-կուսակցական շահարկման առարկա դարձնելով Հայաստանում ապրող ողջ հայ ժողովրդի և այդ ժողովուրդը կազմող յուրաքանչյուր անհատի սեփականությունը հանդիսացող ուղղադրությունը:

4. Մյուս առարկությունն է. հայ մտավորականները ժամանակին ղեկ էին 1922 թ. ռեֆորմին:

Արդեն տեսանք, թե մինչև 1922 թ. հայ մտավորականները ի՞նչ կարծիք ունեին հայ ուղղադրության մեջ բարեփոխումներ կատարելու հարգի վերաբերյալ և թե ի՞նչ քայլեր էին ձեռնարկում այդ ուղղությամբ՝ անձամբ մասնակցելով ուղղադրական փոփոխությունների գործընթացին: Ինչ վերաբերում է ռեֆորմից հետո մեր մտավորականներին արտահայտած տեսակետներին, ապա պետք է ասել, որ դրանք միանշանակ չէին: Համընգհանուր դրական վերաբերմունքի հետ կային, և չէին կարող չլինել, նաև դժգոհություններ: Չէ՞ որ ամեն մի նորություն, այսպես թե այնպես, խախտում է ավանդույթը և պետք է հանդիպի դիմադրության:

Հետադարձ ռեֆորմի կողմնակիցների հիմնական կռիվներից մեկը մեր ազգային երկու մեծ բանաստեղծների՝ Հ. Թումանյանի և Ավ. Բուսակյանի նամակներն են, առաջինը՝ հասցեագրված Պ. Մակինցյանին, երկրորդը՝ Մ. Աարյանին:

Երկու նամակներն էլ պատմական փաստաթղթեր են և այդ տեսակետից մեծ արժեք են ներկայացնում: Հ. Թումանյանը 1922 թ. մայիսի 17-ին Հայաստանի լուսժողովին է հղել մի նամակ, որով «որպես հայ գրող և հայ Գրողների Միության նախագահ» իր «զարմանքն ու բողոքն» է հայտնել, որ «առանց քննության ենթարկելու» Մ. Աբեղյանի առաջարկը՝ «հրամանագրում է ընդունել»: Սա ասված է 22 թ. ռեֆորմի անմիջական տպավորության տակ և հոգեբանորեն միանգամայն հասկանալի է: Բայց նրանք, ովքեր համախոհ են ուզում ունենալ Հ. Թումանյանին, պետք է այնքան ազնվություն ունենան, որ հիշատակեն նրա անվան հետ կապված ե՛ս երկու փաստաթուղթ, որոնցում նա իր շատ որոշակի կարծիքն է հայտնում հայերենի ուղղադրության մեջ կատարվող և կատարվելիք փոփոխությունների վերաբերյալ:

20 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 491:

21 Տե՛ս նույն տեղում:

Դրանցից առաջինը դեռևս 1910 թ. գրված մի հոդված է, որտեղ մեծ բանաստեղծը իր կտրուկ բողոքն է հայտնում էջմիածնի հոգևոր իշխանության դեմ, որը պահանջում էր, որ «նալոց եկեղեցական ծխական և նոգևոր դպրոցներում ուղղագրությունը լինի հինը, ավանդականը, և գործադրվեն միայն այն դասագրքերը, որոնք գրված կլինեն միայն հին ուղղագրությամբ»²²:

Նրա կարծիքով՝ չի կարելի «էդքան լուրջ մի գործ կարգադրել միայն հապճեպ տնօրինությունով», քանի որ «ուղղագրությունը գիտություն է, և նրա դեմ կարելի է դուրս գալ կամ նրան փոխել միայն գիտությունով: Եվ ուրիշ բան էր, եթե էջմիածինը գիտնական կամ գրական մարդկանցից կազմած մի կաճառի ձեռքով երկար քննելուց հետո աներ այդ տեսակ կարգադրություն»²³:

Ասված է շատ հստակ ու մեկին, այսինքն այն, ինչ որ տասներկու տարի հետո պիտի ասեր. չի կարելի փոխել ուղղագրությունը՝ «առանց քննության և նքատեղելու»:

Թումանյանի հայացքները ճիշտ ըմբռնելու համար նույնքան կարևոր է նրա երկրորդ նամակը՝ նույնպես հղված Պ. Մակինցյանին՝ գրված առաջին նամակից շուրջ երկու ամիս հետո՝ 1922 թ. հուլիսի 22-ին: Գրողը նամակում խոսում է իր առողջական վիճակի, նյութական անբարենպաստ պայմանների, գրական որոշ խնդիրների, իր թարգմանությունների և այլնի մասին: Նամակի վերջում հեղինակը գրում է. «Ուղղագրությանը գալով՝ ես հոտառությունով ասում եմ, որ գա չի՛ անցնելու ամբողջովին. օրինակ՝ ա-ի և յ-ի պատմությունը: Ո՛չ թե պետք է հին հնչյունները վերականգնել, այլ մաշվածները դեն գցել, ինչպես ուսներն արին: Ո՛չ թե պետք է դժարացնել, այլ պետք է հեշտացնել: Եվ չպետք է էդ խնդրին էդ կերպարանքը տալ, սլավոնասիրություն ու չեմ իմանում՝ ինչ բաներ կապել հետք»²⁴:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, այս տողերում այլևս չկան առաջինի (մայիսի 17-ի նամակին հատուկ) հուզական-զգացական լիցքով գրված խոսքեր, այլ կա սառն դատողությամբ գծված շատ որոշակի ծրագիր՝ նոր ուղղագրությանն անցնելու վերաբերյալ: Նույնիսկ նշում է, թե ի՛նչը պետք է մնա, ի՛նչը պետք է փոխվի, ի՛նչո՛ւ, ինչպե՛ս և ի՛նչ ուղղությամբ. «ո՛չ թե պետք է դժարացնել, այլ պետք է հեշտացնել»: Կարծեք հենց այսօրվա համար է ասված, ի հեճուկա նոր ուղղագրության նորօրյա հակառակորդների:

Բայց այս նամակը (ո՛չ միայն նշված առղերը) այլ մի հայեցակետով ավելի ևս կարևոր է, կարելի է ասել՝ անգնահատելի փաստաթուղթ է, որի մեջ ո՛չ միայն հավատարմորեն արտացոլված է Հ. Թումանյանի՝ 1922 թ. ուղղագրական ռեֆորմի ըմբռնումը, այլև մարգարեաբար գուշակված՝ 18 տարի հետո՝ 1940 թ. կատարվելիք մասնակի բարեփոխումների նախագիծը, ուրիշ կերպ ասած՝ նրանում երևում է մեր այսօրվա ուղղագրության նախնական լային պատկերը:

Այս նամակի մասին ահա թե ինչ է գրում մեր անվանի գիտնականներից մեկը՝ էդ. Զրբաշյանը. «Բարեբախտաբար, մենք հնարավորություն ունենք հստակ պատասխան տալու այն հարցին, թե 1922 թ. ռեֆորմի կետերից Թումանյանը ո՛րն է ընդունում և ո՛րը մերժում, ինչպե՛ս էր նա պատկերացնում մեր ապագա համազգային ուղղագրությունը: Այդ հարցերի պատասխանը տալիս է 1922 թ. հուլիսի 22-ին գրած նույն նամակը Մակինցյանին»²⁵:

²² Տե՛ս Հ. Թումանյան. Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 139 (ընդգծումը մերն է—Ա. Պ.):

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴ Տե՛ս Հ. Թումանյան. Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1969, էջ 432:

²⁵ Ձեռագիրը տե՛ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, № 394:

Ինչքան էլ զարմանալի թվա, 12 էջից բաղկացած և շատ հստակ ձևագրով շարադրված այդ նամակը չի տրված ո՛չ Թումանյանի համառ այնքան սովոր գրաբարյան ուղղագրությամբ (...), և ոչ էլ 1922 թ. Ռեֆորմի սկզբունքներով, որոնք առգն սկսել էին գործադրվել մամուլում: Նամակը գրված է մի ուղ-
 արարության մեջ, որը բացարձակապես համընկնում է 1940 թ. սահմանված սկզբունքներին: Ամենայն բժախնդրությամբ զննելով նամակի հնքնագիրը, չենք գտնի ո՛չ մի շեղում այսօր մեր կիրառած ուղղագրությունից: [...]

2. Թումանյանը Պ. Մանինյանի միջոցով կարծես ռանկացել է հուշել, թե ինչպիսին պետք է լինի ժամանակակից հայերենի ուղղագրությունը: Դա, կարելի է ասել, Թումանյանի ուղղագրական կտակն էր²⁶:

Թող ներմի ծավալուն քաղվածքը, բայց այնքան դիպուկ է ասված ու գիտական բանաձևումով, որ թույլ չտվեցինք մեզ կոճատ շարադրել միտքը: Անշուշտ իրավացի է էդ. Զորաշյանը, երբ ասում է, որ Թումանյանի այս «կտակը» հրապարակելուց հետո նոր ուղղագրության հակառակորդները կարող են առարկել, թե նա սխալվել է, անսխալական մարդ չի: Վաղ ալ ուղղադրում, խոսքը ուղղելով Ռ. Իշխանյանին, շարունակում է էդ. Զորաշյանը, — թող մեկընդմիջտ հանգիստ թողնի Թումանյանին և նրան չգործնի իր «դաշնակիցը»²⁷:

Ավ. Իսահակյանի նամակը Մ. Սարյանին: 1924 թ. նոյեմբերի 12-ին Ավ. Իսահակյանը Վինետեհիդ մի նամակ է գրում Մ. Սարյանին. նրանում իսկ նա յայտնի տողեր. «Ամեն բան լամ է ունում Հայաստանում (Նոնանիդ եկած թերթերը կարդում եմ), միայն մի բան գեշ է — ուղղագրությունը. աշխատեցեք փոխել»²⁸:

Հիշենք, որ այդ տարիներին Ավ. Իսահակյանը արտասահմանում էր և այնքան էլ իրազեկ չէր հայտնիքում կատարվող իրադարձություններին: Տեղեկություններ ստանում էր հիմնականում կողմնակի աղբյուրներից՝ նամակներից, մամուլից և այլն:

Բայց ահա թե ինչ է բռնում նա 1944 թ. հայրենի վերադառնալուց հետո. «Մանուկ Աբեղյան: Ի՞նչ է ու մեզ համար նա — հայկական ավանդությունների մարմնացում. դիտարկան՝ բարիս ամենախորին իմաստով՝ անվախ, աննախապաշար, անկեղծ, վառ հայրենասեր՝ լի հավատով հայ ժողովրդի լավագույն ապագայի հանդեպ, սկզբունքի, աշխատանքի և գործի հսկա, պատ-
 րաստի ուսուցիչ, սերունդների անձնվեր դաստիարակիչ» (քաղվածքն՝ ըստ էդ. Զորաշյանի հիշված հոդվածի):

Այս է Ավ. Իսահակյանի կարծիքը Մ. Աբեղյանի և նրա գործի մասին: Նոր ուղղագրության հակառակորդները Ե. Չարենցին էլ են փորձում դարձնել իրենց «դաշնակիցը»:

Այս առնչությամբ արժե հիշատակել ևս մի փաստ: 1932 թ. Հայաստանի Լուսժողովրդատը կրկին անդրադառնում է ուղղագրության հարցին: Գրողների Միությունում կազմակերպվում է քննարկում: Զեկույցմամբ հանգես է դալիս լուսժողովում Դո. Սիմոնյանը: Զեկույցումից հետո մտքերի փոխանակմանը մասնակցում են նաև Ե. Չարենցը, Ա. Բակունցը, Մ. Մազմանյանը, որոնք արեգյանական ուղղագրությունը համարում են մեր «ազգային նվաճումներից մեկը» և առաջարկում շտկել 1922 թ. նախագծի «չնշին թերությունները», որոնք էլ հենց վերացվեցին 1940 թ. մասնակի ռեֆորմով²⁹:

26 ՏՆՍ «Ավանդարդ», 10 նոյեմբերի 1989 (վերջին ընդգծումը մերն է. — Ա. Պ.):

27 ՏՆՍ նույն տեղում:

28 ՏՆՍ ՊՐԶ, 1962, № 4, էջ 174:

29 ՏՆՍ «Ուղղագրության փոփոխության մասին» հրապարակում, «Գրական թերթ», 30 մայիսի 1932. այս մասին տե՛ս նաև Ս. Դյուրբուրդյան, Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Երևան, 1973, էջ 372:

5. Նոր ուղղագրութիւնից բռնի հրաժարվելու օգտին հիշվում է նաև հետևյալ կովանը. «Ասեն աղգ պիտի ունենա մեկ միասնական, իր բոլոր զավակներին սասաւ պսուտադրել ուղղագրութիւն»³⁰:

Իսլախս հայտնի է, նախկին խորհրդային Միութեան նախկին հանրապետութիւններում եղած հայկական գաղթօջախներում, որոնք այժմ արդեն դարձել են «արտաքին սփյուռք», գործում էր և գործում է նոր ուղղագրութիւնը, նախկինում «արտաքին» կոչված սփյուռքում, մեկ-երկու գաղթօջախից բացի, կիրառվում էր և կիրառվում է հին ուղղագրութիւնը: Անշուշտ, ամբողջ ազգի կասաւ մեկ ուղղագրութիւն ունենալու պահանջը ցանկալի, երազանք է, բայց, ցավոք, դրա իրականացման համար չկա հող: Շատերը միաստաբար կարծում են, որ եթե ստեղծվի մեկ միասնական ուղղագրութիւն՝ Հայաստանում և հայկական սփյուռքում, դա վճռորոշ քայլ կլինի նաև լսգլի միասնականացման ճանապարհին:

Իհնուս ոչ վաղ անցյալում՝ XIX դարի կեսերին, երբ վերջնականապես ձևավորվում էր աշխարհաբարը, նրա երկու ճյուղավորումների առկայութիւնը արդեն պատմական փաստ էր: Հենց այդ շրջանից սկսած՝ արեւելայ և արեւմտահայ մտավորականները, հասարակական-քաղաքական գործիչները բազմիցս փորձեր են ձեռնարկել մեր լեզվի երկու գրական ճյուղերը մոտեցնելու իրար: Ապարդիւն ջանքեր էին դրանք: Այդ երկու ճյուղերի համար միակ ընդհանուր թերեւ բառապաշարն է (չնչին բացառութեամբ), իսկ հնչյունական համակարգերի մեջ և քերականական կառուցվածքներում, գարելի է ասել, ավելի շատ են տարբերութիւնները, քան ընդհանրութիւնները, թեև երկուսն էլ պատկանում են միևնույն՝ հայրենիքում և արտերկրում բնակվող հայ ժողովրդին: Հայերենի երկու գրական արտահայտութիւնները մեկ լեզվի մեջ միավորելու ձգտումը կամ տենչը ցնորք է: Պատմութեանը դեռևս հայտնի չէ թեկուզ և մեկ հատիկ նման օրինակ:

Հայտնին այն է, որ լեզուները կարող են միաձուլվել սոսկ մեկ եղանակով՝ մեկը մյուսի մեջ ձուլվելով, այսինքն՝ մեկի վերացումով:

Լեզվաբանութեան պատմութիւնը գիտե՛ս այդպիսի փաստեր՝ որքան ասե՛ք:

Միավորումը սա՛ է: Ուրիշ ճանապարհ չկա՛, չի՛ եղել և չի՛ լինելու:

Եվ թող զարմանալի չթվա, որ այսօր էլ կան հենց սրա՛ն ձգտող մարդիկ, որոնք ուղղագրութեան միասնականացման և գրական լեզվի երկու ճյուղերի սերձեցման քողի տակ բնավ էլ դեռ չեն վերացնելու այդ լեզվի ճյուղերից մեկը՝ պահելով մյուսը, և հասկանալի է, թե ո՛րը:

Հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ պետք է այդ երկու գրական լեզվանցութիւնը միաձուլվեն մեկի մեջ: Նման հարցադրումն իսկ զուրկ է գիտական հիմքից: Չէ՞ որ դրանք մեր հարստութիւնն են, մեկ և նույն ժողովրդի երկու՝ հայրենաբնակ և ոչ հայրենաբնակ մասերի ընդհանուր ու անկապտելի հարստութիւնը: Մի՞թե արեւելահայ կամ հայաստանաբնակ հատվածի սեփականութիւնը չէ արեւմտահայերենով ստեղծված ողջ գրական ժառանգութիւնը և հակառակը:

Վերջապես, դրանք մեր լեզվի երկու անթառամ «ծաղիկներն են» (Ստ. Նազարյան), ուստի և երկուսն էլ պետք է խնամենք ու պահպանենք, և ոչ թե «միասնականացման» կոչի շղարշի տակ մեկը նսեմացնենք կամ չորացնենք՝ մյուսը պահելու համար:

Իսկ ինչո՞ւ միասնականացման կողմնակիցները չեն փորձում «հայերենի ուղղագրութեան միասնականացման» հարցը լուծել արեւմտահայերենի ուղղագրութիւնը փոխելով: Չէ՞ որ այնտեղ միակերպ ուղղագրութիւն առհասարակ չկա: Խո՞ղջանքեր գործադրեն գոնե արեւմտահայերենի ուղղագրութիւնը միասնական հունի մեջ դնելու, միակերպ դարձնելու: Հստ որում, սփյուռքում ևս կան մտավորականներ, որոնք, նախապաշարված չլինելով

30 Տե՛ս «Գրական թերթ», 1 սեպտեմբերի, 1989 թ.:

սնոտի գաղափարներով, ճիշտ են գնահատում 1922 և 1940 թթ. ուղղադրական բարեփոխումները: Նրանցից մեկն է դոկտոր Ռ. Ծեպեճյանը, որի կարծիքով՝ «Մանուկ Արեղյան մեսրոպյան է հարյուր տոկոսով»⁸¹:

Նկատի ունի նոր՝ 1922 և 1940 թթ. ռեֆորմներին իրրև հիմք ծառայած՝ հնչյունային ուղղագրության սկզբունքը, որ նաև Մաշտոցի սկզբունքն էր:

Ամփոփենք: Վերը տեսանք, որ հին ուղղագրությանը վերադառնալու կողմնակիցների կռիվներից մեկն այն էր, որ իբր 1922 թ. ուղղագրական բարեփոխումը կատարվել է առանց «լայն քննարկման»: Այդպիսի քննարկում, ինչպես արդեն տեսանք, եղել է:

Այս պահին կրկին պետք է խոսենք «լայն քննարկման» մասին, բայց այսօրվա տեսանկյունով:

Արդեն քանի՜-քանի՜ տարի է (ո՛չ թե մեկ կամ երկու տարի), որ հայերենի ուղղագրության հարցը ֆենաբկվում է ամենալայն կերպով:

Հանրապետության գրեթե բոլոր բուհերի հայագիտական և ընդհանրապես լեզուների ամբիոնները, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը, ՀՀ ԳԱԱ ընդհանուր ժողովը, նախագահությունը, նույն ակադեմիայի հասարակագիտական ալլեայլ ինստիտուտները, ուրիշ բազմաթիվ հաստատություններ ֆենաբկել ու ֆենաբկել են այս հարցը և միանշանակ որոշում կայացրել՝ մերժել ամեն մի փոփոխություն առդի հայ ուղղագրության դեմ: Շատ ու շատ որոշումներ՝ անհրաժեշտ հիմնավորումներով, ուղարկվել են կառավարական բարձրագույն ատյաններ: Մամուլում, ընդհանրապես զանգվածային լրատվության միջոցներով, արտահայտվել են արդի հայագիտական մտքի գրեթե բոլոր նշանավոր դեմքերը՝ Գ. Ջահուկյանը, էդ. Ջրբաշյանը, Ս. Աբրահամյանը, Հ. Բարսեղյանը, Ալ. Մարգարյանը, Մ. Ասատրյանը, Պ. Շարաբխանյանը, Լ. Հախվերդյանը, Լ. Եզեկյանը և շատ ուրիշներ: Վերջապես՝ Հանրապետության ողջ ուսուցչությունը տագնապում է նոր ուղղագրությունը փոխելու վտանգից:

Բայց այս բոլորը ոմանց, այդ թվում՝ նաև պաշտոնատար որոշ անձանց, համար հնչում է՝ իբրև «ձայն բարբառո հանապատի»: Սակայն հայոց լեզուն և նրա ուղղագրությունը ազգային սեփականություն են, բովանդակ հայոց ազգի սեփականությունը և ո՛չ թե սեփականաշնորհված ինչ-որ բանջարանոց, ուրեղ ցանկացողը իր բակլան բաբեհանի ցանել իր ուզածին պես՝ հում քե խաշած...

⁸¹ Տե՛ս Ռ. Ծեպեճյան. Մտերիմ զրույց ուղղագրության հարցի շուրջ. Հալեպ, 1970, էջ 16: